

Zeden en staatseconomie bij Hegel

Jelle van Baardewijk

(gepubliceerd in Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte 2013.2)

De Nederlandse economie verkeert in crisis. Wat begon op de huizenmarkt in de Verenigde Staten is via het bankwezen en de staatshuishouding inmiddels uitgegroeid tot een Eurocrisis. Karin de Boer probeert met behulp van Hegels *Rechtsfilosofie* de financiële crisis te verhelderen. De crisis illustreert volgens haar dat de kortetermijnbelangen van specifieke groepen kiezers, bedrijven en financiële instellingen zwaarder wegen dan de langetermijnbelangen van de samenleving als zodanig. Het principe van ‘eigen belang’ dat volgens De Boer wezenlijk is voor zowel de moderne democratie als de moderne markt lijkt beide domeinen te hebben ontworcht.

In mijn bijdrage ligt het accent op thema's in het werk van Hegel die in de gedachtegang van De Boer enigszins onderbelicht blijven, maar die naar mijn smaak wel helpen om de crisis beter te begrijpen. Mijn grondgedachte is dat de verhouding tussen politiek en markt moet worden begrepen in relatie tot de culturele gemeenschap die beide domeinen doortrekt en draagt – datgene wat Hegel *zedelijkheid* noemt. Ik zal de zedelijkheid van de Anglo-Amerikaanse cultuur onderscheiden van de Rijnlandse cultuur, waartoe ik ook het denken van Hegel reken.

Zedelijkheid – het geleefde gedeelde goede

Zedelijkheid betreft volgens Hegel het levende gemeenschapsleven dat gericht is op het gedeelde goede. “Die Sittlichkeit ist die *Idee der Freiheit*, als das lebendige Gute [...]”¹ In een wat bredere zin van het woord kan zedelijkheid vermoedelijk met cultuur worden vertaald. Voor Hegel is het van belang dat in de sfeer van de zedelijkheid de objectieve orde en het subjectieve willen samenvallen.

De Boer wijst op de drie domeinen waarin Hegel de zedelijkheid nader begrijpt: het familieleven, de burgerlijke maatschappij en de staat. Zij laat overtuigend zien dat de staat een eigen vorm van vrijheid toekomt bij Hegel. De werkzaamheid van zeden *binnen* deze drie domeinen dreigt evenwel ondergesneeuwd te raken in de gedachtegang van De Boer. Zij onderstreept vooral de opkomst van het principe van ‘eigen belang’ in de markt en de staat en de teloorgang van de zorg voor het algemene belang. Ik denk dat het spreken over ‘het algemene belang’ pas zinvol wordt

¹ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, §142, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986

tegen de achtergrond van een gedeelde en doorleefde opvatting van het goede leven. Wanneer er op zedelijk niveau amper sprake is van een lotsverbondenheid tussen de leden van een staatsgemeenschap, is het onduidelijk wat eigenlijk het ‘algemene belang’ is.

In die lijn interpreteer ik de slotzin van De Boer over het onvermogen van de democratie om een rechtvaardige samenleving tot stand te brengen. Dat ligt aan het gebrek aan innerlijke samenhang van het volk (*demos*) en pas daaruit volgt het onvermogen van de macht (*kratein*) om de samenleving rechtvaardig te organiseren. De oplossing van de Eurocrisis ligt mede daarom ook niet in een verdere democratisering van de Europese Unie. De zedelijke samenhang tussen mensen kan niet middels de politiek worden gecreëerd; zij ligt er juist aan ten grondslag. Als politiek instituut mist de Europese Unie een levende zedelijke gemeenschap met een politiek centrum; zij ontbeert Hegeliaans gesproken concrete algemeenheid.

Wél blijkt de Europese Unie een ideale open ruimte te zijn voor financieel en economisch verkeer. Het ideaal van kwantitatieve groei kon in de zakenwereld gemakkelijk de richtlijn worden in een abstracte ruimte waarin een kwalitatief inhoudelijke richting van zedelijkheid mist.

Rijnlands denken over de crisis

Om de financiële crisis beter te kunnen begrijpen is het daarom zaak om de culturele kant van economie en politiek nader uit te diepen. In Anglo-Amerikaanse landen bestaat van oudsher een zeker wantrouwen ten opzichte van de overheid en politiek. Dat wantrouwen staat in scherp contrast met Hegel die – getuige de ondertitel van de *Rechtsfilosofie* – zijn filosofie als staatswetenschap begreep. Met die typering in gedachte heb ik mijn aarzelingen bij het herhaaldelijke spreken van De Boer over ‘de samenleving als zodanig’ en ‘het algemene belang’. Die woorden komen enerzijds uit een liberaal vocabulaire waarin de staat geen of een beperkt vanzelfsprekende culturele rol heeft, bijvoorbeeld inzake belastingmoraal, begrotingsdiscipline en rechtschapenheid. Anderzijds suggereert ‘algemeen belang’ teveel een tegenstelling met ‘bijzondere belangen’, een suggestie die de feitelijke economische situatie van Nederland onvoldoende recht doet.

De Boer refereert in voetnoot 1 aan Hans Achterhuis’ boek *De Utopie van de Vrije Markt*. In de epiloog van dat boek spreekt hij de hoop uit dat het neoliberale denken kan worden beantwoord door de belangeloze participatie van burgers. Niet de staat, noch de overheid, maar de *civil society* biedt volgens hem de nodige zelfbeheersing en het maatgevoel. Met deze analyse volgt Achterhuis een Anglo-Amerikaanse denktrant, gekenmerkt door een licht staatswantrouwen, die eveneens doorwerkt in de gedachtegang van De Boer. De ironie wil echter dat juist Milton Friedman en

andere aanhangers van de neoliberale school, Achterhuis' analyse op dit punt zullen delen. Zij hebben in de jaren '70 bedacht dat winst maken het enige doel van het bedrijfsleven betreft. Voor solidariteit kun je aankloppen bij organisaties in het maatschappelijk middenveld, zoals kerken of de kankerstichting.² Zo deelt Achterhuis dus met de Neoliberalen een zeker enthousiasme voor de belangeloze participatie van mensen en organisaties in de *civil society*.

Bij Hegel is de burgerlijke maatschappij niet zozeer de sfeer van belangeloze participatie, maar juist direct of indirect aan het bedrijfsleven gekoppeld. Hegel gaat het in de *Rechtsfilosofie* om de zedelijke dimensie *in* de markt. Als Nederlander valt in dit verband te denken aan de woonwijken en opleidingen die de familie Philips oprichtte in het begin van de twintigste eeuw. Denk ook aan het poldermodel: Nederlandse werkgevers en werknemers staan van oudsher niet lijnrecht tegenover elkaar, zoals De Boer suggereert, maar bepalen gezamenlijk de inrichting van het bedrijfsleven. Zo'n samenwerking kan niet zomaar in marxistische termen worden begrepen als een spanning tussen onderdrukkende kapitaalbezitters en onderdrukte arbeiders. De retoriek van Occupy Wall Street – 99% armen versus 1% rijken – bleef wellicht om die reden vooral een mediahype in Nederland. Nederland is vergeleken met Anglo-Amerikaanse landen een relatief egalitair land. Dat geldt zelfs voor de veel bekritiseerde bonussen in de financiële sector: die vallen in het niet in vergelijking met de beloningen bij Goldman Sachs.

Dat alles neemt niet weg dat ook in Nederland de zelfverrijking in de top van het bedrijfsleven – en zelfs in de publieke sector – om een politiek antwoord vraagt. Toch ligt de kern van het probleem van de Nederlandse economie goeddeels bij burgers. Dat blijkt uit de schulden die de afgelopen decennia juist door Jan Modaal zijn opgebouwd door een zware hypotheeklast op zich te nemen, niet zelden in de hoop daar ook nog aan te kunnen verdienen. Hier speelt een economisch zedenverlies onder burgers en onder marktpartijen die daarop hebben ingespeeld met nieuwe financiële producten. De nadruk is komen te liggen op de plezierige consumptie van het heden, vaak zelfs met geleend geld, in plaats van de gedisciplineerde investering in de toekomst.

De komende jaren vragen om een herbezinning op de Anglo-Amerikaanse en neoliberale invloeden in de Nederlandse staatseconomie en de Europese Unie. De Boer heeft gelijk wanneer zij het vermogen van een democratische oplossing voor de crisis betwijfelt. Het is evenwel de vraag of haar appèl op het algemene belang wel een oplossingsrichting biedt. Mij lijkt het beter om te benadrukken dat de toekomstige economie lokaal georganiseerd moet zijn. Politiek moet de

² Vgl. Friedman, M, *The Social Responsibility of a Business is to increase Its Profits*, The New York Times Magazine, 13 september 1970

zedelijke verschillen van regio's en landen kunnen representeren. Voorts zou een heroriëntatie op de maakindustrie in plaats van de financiële sector welkom zijn. Juist door waarde te creëren, iets toe te voegen aan de wereld waarin we leven, ontstaat persoonlijke- en staatsvrijheid. Dat is goed te verdedigen vanuit Hegel die een moment van vorming en bevrijding onderscheidt in het arbeidsproces – arbeid adelt.

De beroepseer van de spaarbankier

De Boer noemt kort Hegels begrip van corporaties als instituties binnen de markt waarvan mensen lid kunnen worden en waaraan zij hun 'Standesehre' ontleen. Het thema beroepseer verdient denk ik nog wat meer aandacht om de huidige situatie te verhelderen. Mensen werken niet louter voor de bevrediging van het eigen belang – of het belang van de organisatie – maar hebben vaak een intrinsieke motivatie om het werk conform vakstandaarden te verrichten. Dat klinkt op het eerste gezicht wellicht ouderwets, maar onder bijvoorbeeld artsen, advocaten en onderwijzers is de ervaring deel uit te maken van een specifieke beroepsgroep cruciaal. Voor velen is het bovendien gewoonte om van collega's te spreken als een 'tweede familie', geheel in de lijn van Hegels duiding van de identiteitscomponent van de corporaties. Het gaat in de werksfeer echter niet om het subjectieve plezier om iets om handen te hebben, om de gezelligheid, maar juist om de eer om te behoren tot een objectieve orde waarin iets van concrete waarde en betekenis wordt gemaakt.

Nog niet zo lang geleden was zelfs de Nederlandse bankier onderdeel van een beroepsgroep die risicomijdend investeerde en argwanend stond tegenover snelle winsten. Die mentaliteit zou wederom in cultuur kunnen worden gebracht op universiteiten en hogescholen. Daar werkt men onder het mom van wetenschappelijke kwaliteit met abstracte modellen terwijl er eigenlijk bescheidenheid en vakmanschap zou moeten worden bijgebracht. Het gaat dus niet zozeer om nieuwe regelgeving vanuit de overheid maar om het cultiveren van een zedelijkheid die eerder meritocratisch dan democratisch van aard is. Hier ligt een eervolle taak voor de economische en financiële elite die nog vertrouwd is met de oude spaar- en productiemoraal.

Tot slot – een culturele kritiek van de economie

De op Hegel geïnspireerde crisisanalyse van De Boer eindigt met een bescheiden opmerking over wat de filosofie in de echte wereld volgens haar vermag. Daaruit blijkt een zekere affiniteit met het liberalisme waarin de hoofdrolspelers van de economie zelf bepalen hoe zij dit domein invullen. Ik heb geprobeerd duidelijk te maken dat de *Rechtsfilosofie* van Hegel tevens geactualiseerd kan worden

als een culturele kritiek van de economie en financiële wereld. Vanuit de culturele lijn in Hegel kan wel degelijk een concrete aanzet worden gegeven naar een solide staatseconomie, waarin economen een vak leren, in plaats van louter abstracte modellen, de maakindustrie belangrijker is dan de geldmarkten en nationale en supranationale verbanden zo zijn ingericht dat bedrijven dienstbaar zijn aan burgers. Burgers die op hun beurt worden gemotiveerd om werk te verrichten waarmee zij waarde scheppen en waaraan zij eer beleven, in plaats van louter *self interest*. Hegel ziet de economie niet als een domein geïsoleerd van de staat. De verbinding van beide domeinen is een typisch Rijnlands motief in zijn denken dat samenhangt met de culturele identiteit van Noordwest Europese landen. Laten we die traditie koesteren en in cultuur brengen.